

Een zachte machine

Inleiding

Arko Oderwald, Koos Neuvel en Willem van Tilburg

Lichaam

*De menselijke conditie is niet alleen pijn.
Maar de macht van de pijn over ons is groot.
Wijsheden vergaan wanneer hij er is.
Sterrenhemels doven.*

*Van het centrum van de anatomische atlas,
waar het leverrood en het heldere rood van de longen
de ovale vleesachtigheid van de darmen ontmoeten,
vorderen de herauten van de pijn met zacht geroep.
Van de weerloze wachtposten op de grens van de huid
snelt het alarm van de aanraking door staal of vuur.*

*Geen pantser van chitine of van hoorn –
naaktheid onder de gewaden en het masker van de dansers.
En onze obsessie hen uit te kleden op het toneel.
Om te weten wat ze zijn, wanneer ze doen alsof.*

*De scharlaken likeur onder de zon van het hart
circuleert, verwarmt en pulseert.
Visioenen en landschappen volgen zijn ritme,
en zelfs het brein, die grijze maan, Luna.*

*Op de gynaecologische stoel geopende knieën.
De weerloze ingewanden verscheurt de barenssmart.
En de eerste schreeuw, de verschrikking van de verbanning
naar de wereld, een versteende stad, aan een bevroren rivier.*

*Julia, Isabella, Lucas, Titus!
Dit zijn wij, dit is onze eenheid, ons wederzijds medelijden.*

*Dit lichaam, zo teer en verwondbaar,
dat blijft wanneer het woord ons verlaat.*

Czeslaw Milosz

Het menselijk lichaam is al eeuwen een bron van literaire verbeelding en overdenking. Dat blijkt uit bovenstaand gedicht van Milosz, maar het begint al in de Bijbel; lees er Job, Prediker, het Hooglied maar op na, of de eerste brief van Paulus aan de Korinthiërs met de bekende uitspraak: 'U weet het: uw lichaam is een tempel van de heilige Geest, die in u woont'. Voor de medicus is het lichaam het begin en het einde van de meeste ziekten. Ook dat heeft iets literairs, want het medische lichaam is vooral een leesbaar lichaam, zij het wel met een geheel eigen tekst. Waar een literator de weinig esthetische enkels van een vrouw op pantoffels op de markt kan beschrijven, leest de arts daar vooral een ernstige hartafwijking in. De arts leest aan de buitenkant af wat er binnenin het lichaam gebeurt.

Op *De anatomische les van Nicolaas Tulp* (Rembrandt, 1632) is afgebeeld hoe de binnenkant leesbaar wordt gemaakt. Aan de voeten van het lijk staat een opengeslagen foliant met vermoedelijk de uiteenzettingen van de anatoom Vesalius. De toeschouwers (aanstaande artsen en bovendien, omdat obductions openbaar zijn, een niet afgebeelde kring van geïnteresseerden) kijken óf naar het lijk, óf naar het boek. Ze leren via het voorgeschrevene het lichaam lezen en dus zien. In dat boek, hét boek van Vesalius (1543), staat een portret van de anatoom aan het werk. Hij toont de vingerspieren. Als het een foto was, zou men zeggen dat hij vastberaden in de lens kijkt. De blik van Tulp is naar opzij gericht. Noch Vesalius, noch Tulp kijkt naar het lijk of een tekst. Want ook Vesalius heeft op zijn tafel een tekst liggen waarin de vingerspieren staan beschreven, dezelfde spieren die Tulp demonstreert.

Enmaal binnengedrongen in het lichaam, ontstaat onvermijdelijk de behoefte de binnenkant te lezen zonder daar nog in te hoeven binnendringen. Via de technologische ontwikkeling door de eeuwen heen, is deze behoefte steeds effectiever bevredigd: eerst palperen en percussie, dan de stethoscoop, gevolgd door röntgenstraling, echografie, computertomografie, MRI en PET. Deze technieken laten het lichaam ogenschijnlijk gesloten. Wat men hoort en ziet door deze technieken is, zo is de veronderstelling, wat te zien is indien het lichaam geopend wordt; het beeld van het origineel wordt gelezen, zoals vroeger in China de klacht op een beeld van het lichaam werd aangewezen.

Het medisch lezen van een lichaam heeft betekenisreductie tot doel, het liefst een reductie tot één beeld of verklaring. Het is dan ook geen wonder dat patiënten vaak aan den lijve ervaren dat de veelvuldigheid van de

mogelijke betekenissen van het lichaam verdwijnt en dat er nog maar één lichaam overblijft. Dat medische lichaam is zo essentieel-algemeen dat het iedereen aangaat, maar toch niemand toebehoort. Medische studenten snijden in een dood lichaam om maar één reden: ze moeten leren hoe alle lichamen, dus ook hun eigen lichaam, eruit zien. Ze snijden dus in eigen vlees, maar ervaren dat doorgaans anders. Permanent denkt men: dit is niet mijn lichaam. Het paradoxale is dat het medische lichaam zo volledig op mij slaat, dat het tegelijkertijd nergens op slaat.

In deze paradox bloeit de literatuur op door het zoeken naar beelden die het 'medisch' lichaam van de mens weer leefbaar maken. Het dode lichaam dat ten grondslag ligt aan de geneeskunde wordt niet alleen in het leven van alledag, maar ook in de literatuur weer tot leven gewekt, niet in de laatste plaats omdat allerlei lichaamsonderdelen en lichaamsfuncties zich moeiteloos lenen voor metaforen. Het stromen der urine, het stinken van de ontlasting, de warmte van het hart, de kou van het verstand, het ontgiften door nieren en lever, de verwantschappen door het bloed; de mogelijkheden om daaraan beeldspraken te verbinden zijn eindeloos.

De overheersende metafoer om het menselijk lichaam als geheel te typeren, is die van de machine. Het is ook een metafoer die bij uitstek past bij de materialistische benadering van het lichaam, die al enkele eeuwen dominant is. De achttiende-eeuwse Franse filosoof en arts Julien Offray de la Mettrie was een van de eersten die onder woorden bracht dat het lichaam niet wezenlijk van een machine verschilt en dat alle functies en eigenschappen, tot denken en voelen aan toe, tot materie te herleiden vallen. Tegelijkertijd zijn er onophoudelijk angstige pleidooien gehouden tegen het gebruik van deze beeldspraak. De angst is dat, door een mens met een machine te vergelijken, deze van zijn waardigheid beroofd wordt: gereduceerd tot een speelbal van rigide natuurwetten en een ziellose robot. De angst is ook dat de machinemetafloor elke andere manier om tegen het menselijk lichaam aan te kijken, weg zal drukken.

Wat je er ook van vindt, de machinevergelijking heeft ons in praktische zin veel opgeleverd, zoals de tijdelijke of permanente vervanging van lichaamsfuncties en lichaamsorganen. Hart-longmachines, nierdialyse, protheses, kunstharten, pacemakers, het zijn allemaal voorbeelden van levensreddende en ondersteunende resultaten van het denken in machinetermen. In ieder geval worden machines van buitenaf ingezet om binnenin het lichaam van mensen herstelwerkzaamheden uit te voeren. Het kunstmatige en het natuurlijke lichaam vloeien in elkaar over. Opdat de lichamelijke machine pruttelend dan wel op volle toeren kan blijven draaien.

Daarmee is niet gezegd dat het lichaam te allen tijde louter als een machine wordt gezien. Die door velen gekoesterde angst is niet bewaarheid.

Andere metaforen blijven in ieder geval gewoon bestaan naast de machine-metafoor. Dat is goed te zien bij het hart, dat nog altijd de zetel van de liefde is, maar sinds Harvey ook een pomp, een machine dus. Dankzij de pomp-gedachte en de therapieën die daaruit zijn voortgekomen, krijgt het gemiddelde hart nu meer tijd voor liefde. Zo kun je het ook bekijken.

In een aantal opzichten is het lichaam vermoedelijk goed te vergelijken met een machine, maar als geheel is het op zijn hoogst een zachte machine, kneedbaar voor de meest uiteenlopende betekenisgeving. Wat bijvoorbeeld verwoord wordt in de eerste strofen van het gedicht *Mens* van Leo Vroman.

*Mens is een zachte machine,
een buigbaar zuiltje met gaatjes,
propvol tenger draadjes
en slangetjes die dienen
voor niets dan tederheid
en om warmer te zijn dan lucht.
Och, hij heeft ademzucht
en hart-arbeid.*

In dit boek maken we een literaire reis door het lichaam. Onze reisleiders vinden we in poëzie, romans en films die op de een of andere manier lichaamsonderdelen vanuit een cultureel perspectief belichten. De reis in het lichaam wordt voorafgegaan door een nauwkeurige literaire inspectie van de buitenkant. Pas als we schouders, billen, voeten, handen, oog, neus, oor, haar en de (secundaire) geslachtsorganen onder de loep hebben gelegd, duiken wij met ons voedsel door de mond naar binnen. Daar wachten vele organen op ons, die we via de bloedbaan, zenuwen of hormonen bezoeken. Sommige organen zijn ook in de literaire wereld zeer bekend, zoals longen, hart en lever. Andere organen leven iets meer in de literaire schaduw, zoals de nieren, de milt of de schildklier.

Gezien het grote aantal te bezoeken literair bekende en minder bekende onderdelen en organen is er een gevarieerd aanbod in beschrijvingen. De meeste bijdragen zijn essays, geschreven door literatoren, journalisten, medici, antropologen en literatuurwetenschappers. Er is een aantal langere essays, maar ook een flink aantal kortere bijdragen. Er zijn ook enkele originele fragmenten uit romans, een drietal literaire recepten van de culturele apothek en twee persoonlijke verhalen opgenomen.

Ten slotte, er staan tien gedichten in deze bundel die door een deskundige jury onder leiding van Kristien Hemmerechts als beste uit de VUmc-poëzieprijs, die in 2014 voor het eerst is gehouden, zijn gekozen.